M. Hekker

Vooroudercultus en sjamanisme in Bolaang Mongondow

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 147 (1991), no: 4, Leiden, 445-453

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

M.W.M. HEKKER

VOOROUDERCULTUS EN SJAMANISME IN BOLAANG MONGONDOW

Inleiding

Vooroudercultus is een vorm van religie, waarin er een verband is tussen de religieuze voorstellingen en de sociale structuur van een samenleving. Deze vorm van religie is gebaseerd op de veronderstelling dat er een relatie is tussen de levende mensen en hun overleden voorouders. De voorouders zouden voortleven en zonodig ingrijpen in het leven van hun nazaten op aarde. De cultus is erop gericht de voorouders gunstig te stemmen en onheil te voorkomen. Deze voorouders worden vaak beschouwd als de bewakers van de traditie en de moraal van een samenleving. Als deze in gevaar dreigt te komen grijpen de voorouders in. Daarom kan een vooroudercultus worden beschouwd als de voortzetting van de wereld van de levenden (Fortes 1976).

In de literatuur over vooroudercultus wordt de sociale structuur opgevat als het verwantschapssysteem. Vooroudercultus is tot nu toe vooral in verband gebracht met een unilineair, meestal patrilineair, verwantschapssysteem of met de unilineaire aspecten van een verwantschapssysteem. De voorouders worden vereerd door hun directe nazaten binnen de eigen *lineage* (Sheils 1975; Newell 1976:19; Janelli en Janelli 1982). Sommige auteurs schenken weliswaar aandacht aan de vooroudercultus in samenlevingen met een bilateraal verwantschapssysteem, maar ook dan leggen zij voornamelijk een verband tussen de vooroudercultus en de unilineaire aspecten van dat verwantschapssysteem (Keesing 1970; Smith 1974).

Als één van de weinigen legt Sheils een verband tussen vooroudercultus en sociale structuur in ruimere zin dan het verwantschapssysteem, in dit geval sociale stratificatie. Hij beschrijft hoe er naast voorouders die aan een bepaalde lineage zijn gebonden, ook 'superior ancestrals' voor de gehele bevolking kunnen zijn als er een heersende clan rond een vorst is. Sheils veronderstelt dat deze 'superior ancestrals' functioneren als stabili-

M.W.M. HEKKER behaalde een doctoraal geschiedenis en culturele antropologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en is thans werkzaam als plaatsvervangend hoofd van de afdeling Opvang Vluchtelingen, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Hij is geïnteresseerd in migrantenculturen, religieuze antropologie en de Minahasa. Eerder publiceerde hij: 'Mapalus in Nederland: Cultuurherstel onder Minahassische immigranten', *BKI* 143, 1987, pp. 105-124, en 'Vooroudercultus en Sjamanisme in de Minahasa', *BKI* 144-I, 1988, pp. 64-83. Drs. Hekker is bereikbaar op: Westeinde 41, 2512 GT Den Haag.

lisator in een centralistische staat, die is gebaseerd op verwantschapsrelaties. Ook Sheils beperkt zich tot patrilineaire samenlevingen (Sheils 1980).

Dit artikel heeft als doel een vooroudercultus te beschrijven in een samenleving met een cognatisch verwantschapssysteem en een sociale stratificatie. Als voorbeeld dient Bolaang Mongondow in Noord-Sulawesi, Indonesië. Het Mongondowse verwantschapssysteem is gebaseerd op bilaterale afstamming en Bolaang Mongondow kende vroeger een gestratificeerde samenleving.

De Mongondowse samenleving

De huidige *kabupaten* Bolaang Mongondow bestaat uit de vroegere vorstendommen Kaidipang, Bintauna, Bolaang Uki, Bolangitang en Bolaang Mongondow. Tot het begin van deze eeuw was het een geïsoleerd gebied, dat buiten de directe invloedssfeer van de Nederlands-Indische overheid lag. Het bestond uit zelfbesturende landschappen, waarvan de regerende vorsten verdragen sloten met het Nederlands-Indische gouvernement. In 1901 werd een controleur gestationeerd in Kotamobagu, de huidige hoofdplaats van Bolaang Mongondow, en in 1903 werd de Afdeling Bolaang Mongondow gevormd. Het grootste deel van de bevolking woont in het vroegere vorstendom Bolaang Mongondow, rond Kotamobagu. Dit gebied, Bolaang Mongondow in engere zin, is het onderwerp van dit artikel.

Tot 1950 werd Bolaang Mongondow bestuurd door een *raja*. Oorspronkelijk stond deze *raja* of *datu* [Mgd]¹ aan het hoofd van een hiërarchie van bestuurders die bestond uit *penghulu*, 'districtshoofden', *majoer kodato*, 'onderdistrictshoofden', *sangadi*, 'dorpshoofden' en *probis*, 'assistent-dorpshoofden'. De *raja* zelf werd bijgestaan door een *jogugu*, 'rijksbestuurder', een *president* en een *kapitein laut* (Wilken en Schwarz 1867b:293-295; Notosoesanto 1933:406-408; Dunnebier 1949:263). De laatste *jogugu*, A.P. Mokoginta, heeft tot 1927 zijn functie uitgeoefend. Deze bestuursvorm is inmiddels vervangen door het huidige Indonesische stelsel.

Het verwantschapssysteem van Bolaang Mongondow berust op bilaterale afstamming. Dat komt bijvoorbeeld tot uiting in het erfrecht, waar het eigendom van een echtpaar na het overlijden in gelijke delen wordt verdeeld onder de kinderen. Er bestaan twee soorten verwantengroepen, namelijk een bilaterale afstammingsgroep en daarnaast een *kindred* van bilaterale verwanten gezien vanuit een individu. Deze groepen verwanten spelen een rol in het erfrecht en bij onderlinge hulp, onder meer bij het organiseren van de rituelen van de levenscyclus (Notosoesanto 1933:411, 417-420; Tumenggung Sis 1981:85-87; 1982:50-51; Sudharmanto 1981:60-62). De opvolging van de *raja* was gebaseerd op patrilineaire afstamming. Een *raja* werd als regel opgevolgd door zijn oudste zoon, maar in

¹ '[Mgd]' geeft aan dat het betreffende woord afkomstig is uit de Mongondowse taal.

de praktijk volgde vaak een andere naaste mannelijke verwant hem op. De nieuwe *raja* werd benoemd door de medebestuurders van de *raja*, waarna de benoeming werd bevestigd door het Nederlands-Indische gouvernement. Sinds de zeventiende eeuw waren de *raja* van Bolaang Mongondow afkomstig uit de afstammingsgroep van de Manoppo.

Tot ongeveer de jaren vijftig kende Bolaang Mongondow een gestratificeerde samenleving, waarin een onderscheid werd gemaakt tussen de aristocratie en de overige bevolking. De literatuur is niet altijd duidelijk op dit punt, maar in het algemeen worden er zes strata onderscheiden, respectievelijk de *raja* en zijn familie, de *kohongan*, de *simpal*, de *nonow*, de *tahig* en de *yobuat*. De familie van de *raja* en de *kohongan* vormden een endogame aristocratie. De districtshoofden, de *penghulu*, en de rijksbestuurders, de *jogugu*, behoorden tot deze laag (Wilken en Schwarz 1867b:314; Menopo 1893:482; Riedel 1903:68; Dunnebier 1949:232, 264). Deze stratificatie is tegenwoordig verdwenen. Ze verdween waarschijnlijk gelijktijdig met de functie van *raja* na de Tweede Wereldoorlog.

Sinds de negentiende eeuw is Bolaang Mongondow een overwegend Islamitisch gebied. De vooroudercultus neemt een bescheiden plaats in naast de Islam. Alle rituelen van de levenscyclus worden geleid door de *imam* en het terrein van de vooroudercultus is beperkt tot het genezen van zieken en het maken van amuletten. De vooroudercultus is volledig gescheiden van de Islam.

Er is vrijwel geen literatuur over de vooroudercultus van Bolaang Mongondow. De zendelingen Schwarz en Wilken bezochten het gebied in 1866 en beschrijven de priesters en enkele religieuze rituelen (Wilken en Schwarz 1867a). De bestuursambtenaar Riedel vermeldt eveneens de priesters, het genezen van zieken door priesteressen in een staat van bezetenheid en het duiden van vogelgeluiden als voortekens (Riedel 1903:68, 69, 72-73, 74). De zending Dunnebier, die jaren in het gebied woonde, beschrijft een religieus ritueel voor het reinigen van een dorp van kwade invloeden (Dunnebier 1947/8). De recente literatuur bevat niet meer dan enkele korte verwijzingen naar de vooroudercultus onder vermelding van het interpreteren van vogelgeluiden en het genezen van zieken (Tumenggung Sis 1981:79-80; 1982:52).

De gegevens voor dit artikel zijn verkregen door onderzoek in Kotabangun en Pasi, in de omgeving van Kotamobagu, tijdens een kort verblijf ter plaatse in 1989. Het onderzoek bestond uit interviews met enkele sjamanen en het bijwonen van een aantal religieuze bijeenkomsten. De volgende beschrijving is dus uitdrukkelijk slechts het resultaat van een verkenning van de situatie.

De voorouders

De voorouders, die een rol spelen in de vooroudercultus, zouden hebben geleefd in een ver verleden, waarnaar wordt verwezen in de mythen van Bolaang Mongondow. De huidige bewoners van Bolaang Mongondow

zouden afstammen van deze *bogani* [Mgd], 'helden' of 'legeraanvoerders', zoals zij worden genoemd. De exacte afstamming is niet bekend, maar men vindt deze ook niet echt belangrijk. Eén van de *bogani* was Mokodoludut, die volgens de mythen was geboren uit een ei. Toen hij volwassen was geworden benoemden de overige *bogani* hem tot *raja*, waarmee hij de stichter van de dynastie van de *raja* van Bolaang Mongondow werd (Wilken en Schwarz 1867b:296-303; Riedel 1903:66-68; Dunnebieer 1949:221-228). Alle *raja* zouden van hem afstammen, tot en met de laatste *raja*, Henry Yusuf Cornelis Manoppo.

Zowel de mythische *bogani* als de historische *raja* zijn de voorouders die worden vereerd in de vooroudercultus. Beiden worden zowel *bogani* als *datu* genoemd, want deze begrippen worden vaak door elkaar gebruikt als het om de voorouders gaat. De *bogani* worden beschouwd als de collectieve voorouders van de gehele Mongondowse bevolking, ondanks het feit dat zij behoorden tot de voormalige aristocratie. Alle Mongondowers kunnen een beroep doen op hun hulp. Het aantal voorouders is eindig, want sinds het verdwijnen van de functie van *raja* in 1950 komen er geen nieuwe voorouders meer bij. De directe afstammelingen van de laatste *raja* Manoppo spelen geen rol in de vooroudercultus, omdat zij nooit *raja* zijn geweest.

De Mongondowse vooroudercultus berust op de opvatting dat de ziel van een mens voortleeft na het overlijden. Tot de veertigste dag na het overlijden blijft de ziel, *dimukud* [Mgd] of *limukud* [Mgd], in de omgeving van het sterfhuis, waarna hij vertrekt naar de plaats waar de zielen van de voorouders zich bevinden. Tot deze dag kunnen naaste verwanten spontaan worden bezeten door de ziel van de overledene, *kotoroman* [Mgd] of *kodatogan* [Mgd], meestal naar aanleiding van een conflict in de familie. De zielen van overledenen zouden ergens op aarde verblijven. Hetzelfde geldt voor de zielen van de voorouders, de *bogani* en de *datu*, die ook zouden voortleven.

Een vaste verblijfplaats van de voorouders is niet bekend. Wel zijn er bepaalde heilige plaatsen die verbonden zijn met de voorouders, zoals het meer Danau Mooat, op de grens van de Minahasa en Bolaang Mongondow. Hier zouden voorouders leven. Storm op dit meer wordt wel geweten aan de invloed van de voorouders, die vertoerd zijn. De voorouders zijn niet zozeer gebonden aan een bepaalde plaats of streek in Bolaang Mongondow, maar aan het Mongondowse volk. Zij hebben uitsluitend een band met de Mongondowers en hebben geen invloed op de bewoners van de naburige Minahasa of van bijvoorbeeld het verwante Kaidipan. De voorouders houden zich afzijdig van het dagelijkse leven van de mensen. Zij helpen de mensen slechts op verzoek.

De sjamaan

Rechtstreeks contact tussen mens en voorouders is niet mogelijk, daarvoor is een bemiddelaar nodig in de persoon van de sjamaan. De sjamaan

legt het contact met de voorouders en kan hun hulp invoeren. Hij moet daarvoor een trance opwekken en worden bezeten door de voorouders. De sjamaan fungeert dan als medium tussen de mensen en de voorouders.

Er zijn verschillende soorten sjamanen, die een hiërarchie vormen op basis van kundigheid en functie. De *koyu* [Mgd] staat het hoogst in de hiërarchie. Hij is de leider van de ceremoniën waarin contact wordt gezocht met de voorouders. De *tarenga* [Mgd] is degene die 'aanwijst', dat wil zeggen, de rituelen organiseert en uitvoert. *Inangoian* [Mgd], tenslotte, is het algemene woord voor iemand die in staat is beheerst in trance te raken en bezeten te worden door de voorouders.

Allen kunnen een trance opwekken, maar hun functie tijdens het uitvoeren van de rituelen verschilt. De *koyu* en de *tarenga* praten met de voorouders die bezit nemen van het medium. De sjamanen treden in groepsverband op. Bij een ritueel horen meerdere sjamanen samen te werken, waarbij zij respectievelijk de functies van *koyu*, *tarenga* en *inangoian* vervullen. Er zouden dus altijd minimaal drie sjamanen bij een ritueel aanwezig moeten zijn, maar in de praktijk gebeurt dat niet altijd omdat er soms te weinig ervaren sjamanen zijn. De hiërarchie van sjamanen is in een groot deel van Bolaang Mongondow al verdwenen, vooral buiten Kotabangon en omgeving. Vaak ontbreekt de *koyu*.

De sjamanen zijn zowel mannen als vrouwen. Zij claimen dat zij afstammelingen zijn van de vroegere *raja* van Bolaang Mongondow. Uitsluitend bilaterale afstammelingen van de vroegere *raja* zouden sjamaan kunnen worden. Het vermogen om in trance te raken en bezeten te worden door de voorouders is dus verbonden aan de vroegere aristocratie van de Mongondowse samenleving. Bezetenheid treedt alleen op bij deze groepering. In één afstammingsgroep kunnen overigens verschillende sjamanen voorkomen. Zo waren bijvoorbeeld in een afstammingsgroep in Kotabangon twee zusters sjamaan, evenals de kleinzoon van één van hen. Zij behoorden tot een groep van ongeveer zes sjamanen die meestal gezamenlijk optraden. Eén van beide zusters fungeerde als *koyu* van deze groep.

Niet alle leden van de voormalige aristocratie worden sjamanen. In de Mongondowse opvatting kiezen de voorouders zelf degenen uit die zij als medium willen gebruiken. Op een bepaald moment, soms al op jonge leeftijd, ontdekt men dat men vanzelf in trance raakt. Dit wordt opgevat als een teken dat de voorouders hebben besloten zo iemand tot hun medium te maken. Degene die dit overkomt kan de bezetenheid verder negeren, of hij kan besluiten deze te leren beheersen en te gebruiken om de hulp van de voorouders in te roepen als dat nodig is. Er is geen speciale inwijdingsceremonie voor een sjamaan. Deze moet door anderen als zodanig worden erkend wegens zijn kwaliteiten, dat wil zeggen zijn kennis en ervaring en zijn vermogen om beheerst in trance te gaan.

De trance

De trance is het middel om in contact te komen met de voorouders en hun hulp te vragen. Tijdens de trance roept de sjamaan de zielen van de voorouders op. Deze zielen komen namelijk niet vanzelf naar de mensen. De sjamaan kan niet bepalen welke voorouders bezit van hem nemen. Volgens de sjamanen beslissen de voorouders zelf wanneer zij bezit nemen van een sjamaan. Hij gebruikt enkele hulpmiddelen om in trance te gaan. Hij draagt een bepaald hemd of jasje en heeft een hoofddoek en een zakdoek, alle van witte of zwarte katoen, en brandt altijd wierook op een vuur van klapperdoppen, *tempurung*.

Hij maakt een offer voor de voorouders en zet dit voor zich neer op een tafel. Dit offer bestaat uit *sirih pinang*, *kapur* (kalk), *air kelapa muda*, (klappermelk van een jonge cocosnoot), en een oneven aantal sigaretten in een blad gewikkeld. Soms wordt een groot offer gemaakt, waarbij ook rijst – dat wil zeggen gekookte rijst, *nasi rebus*, of gele rijst, *nasi kuning* – met hardgekookte eieren en *saguer* ofwel sap van de arenpalm, koffie, water, kruidnagelen en enkele bladeren van de *tabaang* [Mgd] worden gebruikt. De samenstelling van het offer hangt af van de gelegenheid. Het is de bedoeling dat de voorouders het offer opeten terwijl de sjamaan in trance is. Soms gebruikt men allerlei *pusaka*, 'erfstukken' met een magische betekenis, bij een ritueel. De wierook wordt echter als het belangrijkste hulpmiddel beschouwd. De *pusaka* houdt de sjamaan tijdens een ritueel boven deze wierook.

De sjamaan wekt de trance op door middel van concentratie. Hij bidt tot God opdat Deze de voorouders laat komen. De trance komt doorgaans zeer snel, soms nog voordat het offer is klaargemaakt. De bezetenheid begint met een schok, waarna de sjamaan regelmatig met de armen en benen blijft trillen. Bij het begin van de trance geeft het medium een hand aan de aanwezigen, die zich aan de voorouder moeten voorstellen. Wanneer een andere voorouder bezit neemt van het medium, schokt deze weer heftig.

De bezetenheid kan uren duren en tijdens de trance kunnen verschillende voorouders achter elkaar bezit nemen van de sjamaan. Deze voorouders spreken Mongondows; voorouders die Maleis spreken zijn er blijkbaar niet. Het medium neemt de mimiek en de stem over van de voorouders die bezit van hem nemen. De sjamanen die het ritueel bijwonen praten met het medium en stellen vragen. Zij fungeren als tussenpersonen voor diegenen die de hulp van de voorouders inroepen. Het medium zelf zit niet stil, maar staat af en toe op, loopt rond en eet en drinkt van het offer, rookt een sigaret, kauwt de *sirih pinang* en wrijft met de zakdoek over het gezicht of houdt deze boven de wierook. Dit laatste wordt vaak gedaan als een volgende voorouder bezit van de sjamaan gaat nemen. Wanneer de trance eindigt, geeft het medium een hand aan een van de aanwezigen, die deze vasthoudt totdat de sjamaan met een schok en diepe zuchten is bijgekomen. Na afloop van de trance herinnert de

sjamaan zich vrijwel niets van de trance of van wat hij in trance heeft gezegd.

De activiteiten van de sjamaan

De trance vormt de kern van de Mongondowse vooroudercultus. Door middel van de trance komt de sjamaan in contact met de voorouders en ontvangt hij de kennis om zijn activiteiten uit te voeren. De enige bron van kennis voor een sjamaan is namelijk de bezetenheid, omdat uitsluitend via de sjamaan als medium de voorouders kunnen worden geraadpleegd. Een sjamaan moet dus bij iedere gelegenheid dat zijn hulp wordt gevraagd in trance gaan om contact te leggen met de voorouders. Tijdens een ritueel gaan soms enkele sjamanen tegelijkertijd in trance, waarbij zij ook met elkaar praten.

Bij een ritueel wordt soms een *sigi* [Mgd] gemaakt. Een *sigi* is een stellage van bamboe, bedoeld als offerplaats. Een *sigi* kan zowel binnenshuis als buitenshuis worden gemaakt. De *sigi* buitenshuis moet volgens de verhalen een metershoge stellage zijn geweest. Een dergelijke grote *sigi* wordt niet meer gemaakt, wel wordt de *sigi* binnenshuis nog gebruikt. Deze bestaat volgens beschrijvingen uit een rek van bamboe, dat op 1,5 tot 2 meter hoogte schuin omhoog aan één kant met touwen aan de muur van een kamer wordt bevestigd. Over dit rek wordt een stuk witte katoen gehangen, waarbij alleen de voorkant open blijft. De sjamaan zit tijdens het ritueel voor de opening aan de voorkant van de *sigi*, terwijl het offer er in wordt gezet.

De sjamaan kan amuletten maken die de drager ervan moeten beschermen. Een amulet bestaat uit een stuk zwarte of witte katoen, gevuld met bepaalde kruiden, hout of stenen, dat wordt opgerold en dichtgenaaid. De amulet wordt om het middel of om de bovenarm gedragen. Bepaalde voorschriften voor het gebruik of taboes bij een amulet zijn er niet. Een speciaal inwijdingsritueel voor de amulet is er ook niet, hoewel een amulet soms wordt gegeven door een sjamaan die in trance is. Hij houdt de amulet boven de wierook, voordat hij hem overhandigt aan degene voor wie hij is bestemd.

Voor het genezen van zieken moet de sjamaan altijd in trance gaan. De ziekten waarvoor de hulp van de sjamaan wordt gevraagd, zijn doorgaans ziekten die niet genezen kunnen worden door de westerse geneeskunde of door een *mongongundam* [Mgd], iemand die wel geneesmiddelen kan maken maar geen trance kan opwekken. Er moet altijd een uitgebreid offer voor de voorouders worden klaargemaakt. Soms wordt ook een *sigi* gemaakt, waar het offer in wordt geplaatst. De omvang van het ritueel hangt af van de aard van de ziekte. Wanneer de sjamaan in trance is, geven de voorouders via het medium aanwijzingen voor het genezen van de ziekte en het maken van de medicijnen. Soms geeft de sjamaan een zieke een ritueel bad en besprenkelt hem met water en klappermelk met behulp van bladeren van de *tabaang*.

Wanneer iemand is bezeten door een kwade geest gaat de sjamaan ook in trance, opdat de voorouders bezit van hem nemen en de kwade geest in de patiënt verdrijven. Een dergelijk ritueel wordt *momolapag* [Mgd] genoemd. Er wordt een groot offer klaargemaakt en op een *woka*-blad op tafel gezet om aan de voorouders aan te bieden. Tijdens de trance praten de voorouders via het medium met de kwade geest en verdrijven deze.

Een sjamaan kan ook de toekomst voorspellen. Hiervoor slacht hij een kip of een geit en bestudeert hij de lever of galblaas voor een teken van de voorouders. Hij kan ook letten op de geluiden van bepaalde vogels, *manikulu* [Mgd], die als boodschappers van de voorouders worden beschouwd. De vogels zouden tekens geven voor gebeurtenissen in de nabije toekomst, zodat de mensen daarop zijn voorbereid. De sjamaan moet in trance gaan en worden bezeten door een voorouder die de geluiden van de vogels kan begrijpen. Dit gebruik schijnt echter vrijwel verdwenen te zijn.

Conclusie

In de vooroudercultus van Bolaang Mongondow, dat een cognatisch verwantschapssysteem kent, is de relatie tussen levende mensen en voorouders niet beperkt tot bepaalde afstammingslijnen. De voorouders zijn de collectieve voorouders van de gehele Mongondowse bevolking. De afstamming vormt weliswaar de basis voor de band tussen mensen en voorouders, maar de exacte afstammingslijnen vindt men niet belangrijk. Daarbij houden de voorouders zich afzijdig van het dagelijkse leven van de mensen. Zij grijpen daar niet voortdurend in en zijn niet zozeer de bewakers van traditie en moraal. In de Mongondowse visie is de rol van de voorouders beperkt tot het helpen van de levende mensen, op hun eigen verzoek.

Er is een verband tussen de vooroudercultus en de stratificatie in de Mongondowse samenleving. De voorouders die een rol spelen in de vooroudercultus behoren tot de vroegere aristocratie van Bolaang Mongondow. De sjamanen claimen afstamming van de vroegere *raja* en hun familie. Deze nazaten van de voormalige aristocratie hebben het monopolie op het directe contact met de voorouders voor wie zij als medium fungeren. De cultus als zodanig is dus verbonden aan de vroegere aristocratie. De vroegere stratificatie van de Mongondowse samenleving leeft zo voort in de vooroudercultus.

BIBLIOGRAFIE

- Dunnebie, W., 1947/8, 'Het bemedicineeren van een dorp in het landschap Bolaang Mongondow (Noord Celebes)', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 104:201-211.
 —, 1949, 'Over de vorsten van Bolaang Mongondow', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 105:219-274.

- Fortes, M., 1976, 'An Introductory Commentary', in: W.H. Newell (ed.), *Ancestors*, pp. 1-16, Den Haag: Mouton.
- Janelli, R.L., en D.H.Y. Janelli, 1982, *Ancestor Worship and Korean Society*, Stanford.
- Keesing, R.M., 1970, 'Shrines, Ancestors and Cognatic Descent: The Kwaio and Tallensi', *American Anthropologist* 72:755-775.
- Menopo, J.M., 1893, 'Menambahi deri kael dan perdjandjian diboeat pengakoewan dan di bertegehken segala hal-hal diantara', *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 35:481-497.
- Newell, W.H., 1976, 'Good and Bad Ancestors', in: W.H. Newell (ed.), *Ancestors*, pp. 1-16, Den Haag: Mouton.
- Notosoesanto, R.P., 1933, 'Bolaang-Mongondow (Beschrijving van het Adatrecht)', *Koloniale Studiën* 17:401-433.
- Riedel, J.G.F., 1903, 'Naschrift', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 20:66-74.
- Sheils, D., 1975, 'Toward a Unified Theory of Ancestor Worship', *Social Forces* 54:427-440.
- , 1980, 'The Great Ancestors are Watching: A Cross-Cultural Study of Superior Ancestral Religion', *Sociological Analysis* 41:247-257.
- Smith, R.J., 1974, *Ancestor Worship in Contemporary Japan*, Stanford: Stanford University Press.
- Sudharmanto (ed.), 1981, *Adat dan Upacara Perkawinan Daerah Sulawesi Utara*, Manado: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Tumenggung Sis, M., et al., 1981, *Adat Istiadat Daerah Sulawesi Utara*, Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- , 1982, *Sistem Kesatuan Hidup Setempat Daerah Sulawesi Utara*, Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Wilken, N.P., en J.A.T. Schwarz, 1867a, 'Het heidendom en de islam in Bolaang Mongondou', *Mededeelingen vanwege het Nederlandsche Zendelinggenootschap* 11:255-283.
- , 1867b, 'Allerlei over land en volk van Bolaang Mongondou', *Mededeelingen vanwege het Nederlandsche Zendelinggenootschap* 11:284-400.